

ההיסטוריה של הקריאה במערב

תקציר

חקר תולדות הקריאה המודרנית נשען על שני רעיונות בסיסיים:
א. קריאה אינה קיימת מלכתחילה בתוך הטקסט - קיים פער בין המשמעות, כפי שהיא נתפסת על ידי המחבר, לבין הפירוש שניתן לטקסט על ידי הקורא.
ב. הטקסט קיים רק משום שהקורא מעניק לו משמעות.

המאמר עוסק בשחזור דרכי הקריאה המאפיינות את החברות המערביות השונות ואת האינטראקציה בין הטקסט לקורא, תוך כדי כינון המשמעות של הטקסט. עלינו לבחון את המפגש בין "עולמו של הטקסט" לבין "עולמו של הקורא", לזהות את המאפיינים הייחודיים של קהילות קריאה שונות, לעקוב אחר התפתחות מסורות הקריאה ודגמי קריאה אלטרנטיביים, השזורים בפרקטיקות תרבותיות ובתהליכים חברתיים. המאמר סוקר פרקטיקות של קריאה שהיו נהוגות בתקופות ותרבויות שונות.

יוון העתיקה

בדיאלוג "פיידרוס" של אפלטון, מציין סוקרטס, כי המילה הכתובה מתגלגלת בין אלה שמבינים אותה לאלה שאינם מתעניינים בה כלל. קביעה זו מדגישה את השוני בין השיח האוראלי לטקסט הכתוב. השיח האוראלי, שאותו אפלטון מכנה "שיח האמת", נבנה מתוך האינטראקציה עם בר-שיח ומגיב אליו. יכולת תגובה זאת חסרה לטקסט שאינו יודע למי לפנות. תכונה זו של הטקסט הכתוב מדגישה את חופש הקריאה והפרשנות של הקורא. יש לזכור, כי ביוון העתיקה, בתקופת אפלטון, על אף שאוריינות הייתה די נפוצה בחברה האורבאנית, ספרים היו יחסית נדירים. בנוסף לכך, הטקסטים הכתובים נועדו לקריאה פומבית. במילים אחרות, הכתיבה שירתה את התרבות האוראלית. במאה ה-5 לפנה"ס התרחש ביוון העתיקה מעבר מתפקיד הספר כמשרת את צורכי השימור של הטקסט אל הספר כמיועד להקראה פומבית. פרקטיקה של קריאה נחשבה כאירוע במפגשים חברתיים. קריאה פרטית הייתה קיימת, אך הייתה נדירה. הקריאה הייתה בדרך כלל קריאה בקול, על אף שהפרקטיקה של קריאה שקטה הייתה קיימת. העדות הקדומה ביותר לקריאה שקטה מופיעה במחזות של אוריפידס ואריסטופאנס (המאה ה-5 לפנה"ס). ביוון העתיקה הופיעה גם פרקטיקה של קריאה להנאה בעת נסיעות. באופן כללי, ניתן לומר, כי ביוון העתיקה הפרקטיקות של קריאה השתנו מהסגנון של קריאה כ"הפצת טקסט" – לקריאה של מעטים, שיודעים לקרוא, עבור ההמון האנאלפביתי, אל סגנון של קריאה המאפשרת בחינה מדוקדקת של הטקסט. בהקשר זה נעשתה הבחנה בין קריאה שטחית לבין קריאה מעמיקה, הדורשת תשומת-לב לדקויות של הטקסט ולעתים גם לקריאה חוזרת. ניתן לראות, אפוא, שביוון העתיקה היה מגוון רחב של פרקטיקות קריאה, שמילאו תפקידים שונים והיו קשורות לרמת המיומנות של הקוראים.

התקציר מבוסס על הספר:

Cavallo, G., & Chartier, R. (1999). *A history of reading in the west*. Amherst: University of Massachusetts Press.

העולם ההלניסטי

בתקופת ההלניסטית הקריאה הייתה נפוצה יותר. התרבות ההלניסטית התאפיינה בהרחבה נוספת של פרקטיקות הקריאה. על אף שהפרקטיקה של קריאה אוראלית נשמרה, הספרות הייתה תוצר של כתיבת ספר. הצורה הכתובה שירתה את תהליכי היצירה, ההפצה והשמירה של היצירות. בתקופה ההלניסטית הופיעו הספריות הגדולות אך הן לא היו מיועדות לקריאה, וודאי שלא לקריאה רחבה. ספריית אלכסנדריה שנחשבה ספרייה למופת, הייתה מיועדת לצבירת הספרים ולשמירתם, והדגימה את גדולת השושלת השולטת. הספרייה היוותה מקום עבודה לחוג מצומצם של חוקרים ואנשים מלומדים. ספרים נאספו בספריות ולא היו מיועדים לקריאה לקהל הרחב. הקריאה התנהלה, בדרך כלל, באופן פרטי. היא שירתה פחות את הצורך של יצירת קשרים בתוך הפוליס, אלא פילסה את הדרך לאינטרוספקציה, פנייה לתוך האני. עובדה זו משקפת את שינוי המגמות התרבותיות שהיו אופייניות לתקופה ההלניסטית והן באו לידי ביטוי במגוון צורות של גישור בין הקורא לטקסט, וזאת על מנת להקל על האינטראקציה ביניהם. כך, למשל, היסטוריונים בדרך כלל השתמשו בכותרות ובסיכומים לחלקי יצירותיהם על מנת להקל על הבנת הטקסט ועל ההתמצאות בו.

רומא

בראשית שנותיה של רומא, הקריאה הייתה פרקטיקה שאפיינה אך ורק את האליטות השולטות. בין המאות ה-1 וה-2 לפנה"ס רבים מהספרים הגיעו לרומא כשלל מלחמה. הם נאספו במגורים של אנשים פרטיים וכך נוצר גרעין של ספריות קריאה פרטיות, ששימשו בעיקר מקום לפגישות של קבוצות חברתיות קטנות. בתקופת האימפריה הרומית, האוריינות התרחבה ובחיי החברה הופיעה כמות עצומה של חומרים כתובים, מה שהשפיע על הפרקטיקות של קריאה. כמו כן, גדלה כמות הספריות הפרטיות ונוצרו ספריות ציבוריות, שבהן השתמשו חוגים רחבים של קוראים. הספריות שימשו לצורכי הנאה תרבותית. כתגובה להרחבת חוגי הקוראים הופיעו טקסטים חדשים. כך, אובידיוס הוסיף ל"אמנות האהבה" את הספר השלישי המיועד לנשים. הדרישה המוגברת לספרים הביאה לשינוי בצורת הספר. ספר, שעד כה היה קיים בצורת מגילה, קיבל עתה צורה של קודקס, כלומר נכתב בתבנית של דפים. המעבר ממגילה לקודקס החל במאה ה-2. ספרים בתבנית דפים היו פרקטיים יותר וזולים יותר. בשונה מימינו, קריאה נלמדה בנפרד מכתובה וגם מאוחר יותר. פירוש הדבר, שהיו אנשים שידעו לכתוב אבל לא ידעו לקרוא. הדרך הנפוצה של קריאה הייתה קריאה בקול. הרטוריקה, ששלטה בסגנון הספרותי תמכה בקריאה האקספרסיבית, כאשר קול הקורא הסתגל למאפייני הטקסט וביטא אפקטים סגנוניים. בעקבות הפרקטיקה הנפוצה של קריאה אקספרסיבית, יצירות ספרותיות נכתבו מראש בצורה המתאימה לאופיה של הקריאה, מה שטשטש את הגבול בין הטקסט הכתוב לשיח שבעל פה. הפרקטיקה של קריאה פרטית הייתה קיימת, אולם לעתים קרובות גם אנשים משכילים העדיפו לא לקרוא בעצמם, אלא להקשיב לקריאה של קורא אחר, עבד או איש חופשי.

ימי הביניים

בתרבות ביזנטיון הספר שיחק תפקיד מרכזי, וזאת בשל העובדה שניהול האימפריה נשען על בירוקרטיה מפותחת שחייבה וביססה רמה גבוהה יחסית של אוריינות, לא רק במנזרים אלא גם בחוגים חילוניים בערים הגדולות. ספרים הועתקו על ידי סופרים מקצועיים, אך גם על ידי נזירים ואנשים פרטיים. דגם הקריאה הדומיננטי נקבע דאז על ידי פילולוג הלניסטי, דיוניסוס תראקי (במאה ה-2) מאלכסנדריה והקורא נדרש להתמקד במספר מאפיינים: מחבר היצירה, כוונה, אחדות, מסגרת ותוצאה. כך נוצר גם סדר של קריאה ופירוש. בביזנטיון נשמר המנהג העתיק של קריאה בקול, לעומת הקריאה השקטה או הקריאה בלחש, שהפכה להיות דומיננטית במערב הלטיני.

במערב, פרקטיקות הקריאה היו מצומצמות יחסית לרומא. הם התקיימו בעיקר במוסדות הדתיים, כמו במנזרים, בבתי ספר דתיים, בכנסיות ולעתים גם בבתי משפט. נושאי הקריאה היו בדרך כלל, מקרא וספרות דתית. אחד השינויים המשמעותיים ביותר בפרקטיקת הקריאה היה מעבר לקריאה שקטה או בלחש, שהחל עוד בימי הביניים המוקדמים, אך קיבל תאוצה בשיא ימי הביניים. המטרה העיקרית של הקריאה בתקופה זו הייתה להדריך את נפש הקורא לדרך הישועה ולכן מהקורא נדרש להבין לעומק את הטקסט ולחשוב עליו. גם התבנית של קודקס, ספר עם דפים, הקלה על חלוקת הטקסט לקטעים ועל הקריאה החוזרת, מה שקידם את הקריאה המדיטיטיבית. לעתים, כתיבת הספר נתפסה כצורת תפילה, המתבצעת לא דרך הפה אלא דרך הידיים. שינויים בסגנון הקריאה הובילו לשינויים בספרים, כמו בחלוקה בין מילים בדף הנקרא, שלפני כן נכתבו בשורה, ללא רווחים. השימוש בפיסוק ובאמצעים אחרים התפתח והוא נועד להקל על ההבנה. עם זאת, הפרקטיקה של קריאה פומבית בקול נמשכה בכנסיות, בבתי ספר ובקהילות דתיות.

בתקופת שיא ימי הביניים חלה עלייה חדה בהיקף הקוראים, בכמות הקריאה והתפתחו צורות מגוונות של קריאה. השלב הראשון בהבנת המשמעות הפשוטה של הטקסט הייתה פירוש וחיפוש אחר משמעותו העמוקה. המעבר לקריאה שקטה סיפק ממד חדש של פרטיות ולכך היו השלכות מרחיקות לכת על תרבות ימי הביניים. קריאה שקטה ופרטית העצימה את הקורא משום שהיא העמידה את מקור סקרנותו תחת פיקוחו האישי. בעולם האוראלי של המאות הקודמות, המשמעויות הלא מקובלות היו עשויות להיתקל בהתנגדות ובתיקון בעת הקריאה מצד עמיתיו של הקורא. קריאה פרטית העבירה את התהליך של כינון המשמעות מהמרחב הציבורי, שבו הוא היה זקוק לאישור מצד הקבוצה, לחשיבה ביקורתית אינדיבידואלית. בתחילה, הקריאה השקטה התפתחה בחוגי הנזירים והסופרים, ובהמשך היא הגיעה לאוניברסיטאות החדשות. במהלך המאות ה-14 וה-15 נעשתה הקריאה לפרקטיקה נפוצה בקרב בעלי אצולה ואנשים מלומדים. במעבר אל הקריאה השקטה ניתן לראות מהפכה אמיתית בפרקטיקת הקריאה, שבישרה את בואה של העת החדשה.

הרנסנס ותחילת העת החדשה

במחצית המאה ה-15, הומצא הדפוס על ידי גוטנברג. התפתחות זו אפשרה הפצה רחבה של ספרים בהיקף שלפני כן לא היה אפשרי. כל קורא קיבל גישה לכמות גדולה יותר של ספרים ולכל ספר היה פוטנציאל להגיע לחוגים רחבים יותר של קוראים. עם זאת, אין לייחס את מהפכת הקריאה של העת החדשה להמצאת הדפוס בלבד. יש לזכור, כי השינויים התרחשו באופן הדרגתי. תרבות הדפוס הייתה למעשה, המשך של תרבות הסופרים והמסגרות הבסיסיות של הספר המועתק והפורמט שלו, נשמרו גם בעת המעבר לספר המודפס. כמו כן, תהליך הבאת הספר לדפוס עדיין היה לא פשוט וכרוך בהשתתפות בעלי מקצוע שונים. בתקופת הרנסנס מופיע דגם ייחודי של קריאה, המתאפיין באוסף של ציטוטים, מידע ומקומות נבחרים מספרים שונים. דפוס זה בא לידי ביטוי בהמצאת "גלגל הקריאה" – גלגל עם מדפים קטנים, שעליהם ניתן היה לשים כ-10 ספרים ויותר. ניתן היה לסובב את הגלגל ולקרוא ממספר רב של ספרים בו-זמנית. כמו כן, בתקופה הזאת מופיעים ספרי קומפילציה, שכללו קטעים ממגוון מקורות, והיו מאורגנים על פי נושא. ארגון הידע בספרים הללו קבע את אופי ארגון הקריאה בקרב אנשים משכילים רבים.

הרפורמות הדתיות של המאות ה-16 וה-17 הביאו ליצירת דגם קריאה חדש. הפרוטסטנטיות הייתה דת של טקסט הכתוב, המבוססת על קריאת תנ"ך, לעומת הקתוליות, שבה הדגש היה על השיח האוראלי וההקשבה. יחד עם זאת, כל הכנסיות שאפו להפוך את המאמינים לקוראים. בתקופת הרפורמציה וקונטרה-רפורמציה פורסמו ספרים דתיים רבים מסוגות שונות. ההבדל המהותי בין סגנונות הקריאה היה בין הדת הקתולית לדת הלותרנית (לפחות,

עד סוף מאה ה-17). עבור הדת הקתולית, הביבליה היה ספר המיועד לכמרים ולנזירים ולכן הוא היה מיועד רק למי שקיבל הדרכה מתאימה, על מנת להימנע מפרשנות שגויה. ולכן בעולם הקתולי ובגרמניה הלותרנית צמחו ספרים, שהדריכו את הקוראים באשר לפירוש הנכון של המקרא. לעומת זאת, באזורים שבהם שלטו הכנסייה הקלוויניסטית והפוריטנית, הביבליה היה ספר אישי ומשפחתי, מה שהביא לפיתוח פרקטיקות קריאה שונות. הקשר הישיר בין המאמין לתנ"ך הפך את קריאתו לחוויה רוחנית בסיסית, כשעליה נשענים כל חיי היום יום. האופן שבו נקראו התנ"ך והברית החדשה סייע לכוון את הדגם אידיאלי של קריאה - קריאה אינטנסיבית בהתייחס לכל ספרות, גם דתית וגם חילונית.

המאות ה-18 וה-19

מקובל לחשוב, כי במהלך המאה ה-18 התרחש המעבר מ"הקריאה האינטנסיבית" אל "הקריאה האקסטנסיבית". לקורא האינטנסיבי הייתה גישה לקורפוס מוגבל והוא שינן וניסה להגיע למשמעות העמוקה של הכתוב. לעומת זאת, הקורא האקסטנסיבי היה מונע על ידי תשוקת הקריאה, הוא קרא מהר, בלע כמות עצומה של ספרים וחיפש ללא לאות ספרים חדשים. יחד עם זאת, מחקרים חדשים מצביעים על כך, כי שתי צורות קריאה אלה היו קיימות זו לצד זו לאורך זמן. ניתן להצביע על מקרים רבים של קריאה אקסטנסיבית בתקופת הרנסנס. כמו כן, בשל פיתוח הסוגה של רומן בתקופת הרומנטיקה, הופצה הקריאה האינטנסיבית והקורא שקע בקריאת הספר, כשם ששקע שקודם בעת קריאת ספרי התנ"ך. אף על פי כן, במחציתה השנייה של המאה ה-18 התרחשה מהפכה בקריאה, כפי שניתן לשפוט על פי העלייה החדה בכמות הספרים שהודפסו בצרפת, אנגליה וגרמניה, בצמיחה של כתבי עת והופעת מוסדות הממוקדים בקריאה, כמו למשל, מועדוני קריאה או ספריות להשאלת ספרים.

במאה ה-19 חלה עלייה ניכרת בהעלאת רמת האוריינות של אוכלוסיית אירופה המערבית ובמיוחד האוכלוסייה האורבאנית. הספר והעיתון נעשו לאובייקט צריכה יום-יומי בערים הגדולות. הרחבת מעגל הקוראים היה מלווה בהפצת החינוך היסודי, עם זאת קידום החינוך בדרך כלל בא בעקבות הרחבת חוגי הקוראים ולא להיפך. למרות המאמצים לכוון דגם קריאה לגיטימי ואחיד באמצעות מערכת החינוך, קהילות שונות של קוראים התאפיינו בנורמות קריאה שונות וניתן להצביע על הגיוון הקיצוני של פרקטיקות הקריאה. קבוצות חדשות של קוראים נכנסו לעולם התרבות של הטקסט הכתוב – נשים, ילדים ופועלים, מה שגרם להופעת סוגות ספרותיות המיועדות להם, אם כי הסוגה הדומיננטית והפופולרית ביותר בחברה הבורגנית היה הרומן, כך גם התפתחה גם ספרות ילדים. צמיחתה הייתה קשורה גם לתהליך של "המצאת הילדות" – זיהוי הילדות והנערות כשלבים התפתחותיים נבדלים, המתאפיינים בצרכים ייחודיים. במאה ה-19 צורכי הילד הקורא נלקחו בחשבון רק במסגרת הנחלת נורמות מוסריות וחברתיות, ולכן ספרות הילדים הייתה בעלת אופי דידקטי מובהק. קיצור יום העבודה הקל על הפיכת העובדים לקוראים. תהליך זה נתמך על ידי קשת רחבה של גורמים חברתיים והחוגים המהפכניים שאפו לחנך את העובדים, כחלק אינטגרלי מתהליך השחרור. באותה מידה, גם המעסיקים עודדו הקניית הרגלי קריאה וניסו לפקח על סוג הקריאה של הפועלים, על מנת להפחית מתחים חברתיים. כמו כן, הקריאה הייתה רכיב מרכזי באתוס של שיפור עצמי ויכולת פיקוח עצמי. מצב האוריינות בכפרים היה שונה. איכרים רבים שמרו על אופי הקריאה המסורתי – עבורם הספרים עדיין היו עדיין חפצים יקרי ער ונדירים, בעלי משמעות דתית. בכפרים המשיכה להתקיים "תרבות המקשיבים", כשהקריאה הייתה בראש ובראשונה חוויה קולקטיבית, נטמעת בתוך התרבות האוראלית.

התקופה המודרנית

התקופה המודרנית מתאפיינת בהיחלשות דגם הקריאה הדומיננטי. הקריאה בשלב זה קיבלה צביון של תרבותיות שקטה, ללא תנועות מיותרות ורעש, כשהיא מתרחשת במקום ובזמן מתאימים ועם מינימום הפרעות. לעומת זאת, בתקופתנו, בקרב הצעירים, צמח דגם "הקריאה האנרכית", המתבצעת בכל מקום ויכולה להתרחש בכל עת, כשהיא נמשכת לעתים פרקי זמן קצרים. הקורא לאו דווקא יושב ליד שולחן בגב זקוף, אלא, לרוב שוכב וקורא את הספר, או נמצא בתנוחת גוף חופשית. דגם הקריאה החדש כולל אינטראקציה מוגברת עם הספר כאובייקט פיסי, כך שהשימוש בו מזכיר לעתים את השימוש במוצרי צריכה יותר מאשר תהליכי למידה וקריאה, (אופיים המסורתי) ואורך החיים של הספר הפך להיות קצר יותר.

המהפכה האחרונה באופי הקריאה התרחשה בסוף המאה ה-20, עם הופעת טכנולוגיות דיגיטליות וקריאת ספר מהמסך. המהפכה הדיגיטלית שינתה את הקשר של הקורא עם הטקסט. הטקסט המתגלגל על המסך שילב בתוכו את מאפייני המגילה והקודקס יחד עם אינטראקטיביות ותרים להתפתחות של דגם קריאה חדש. שינוי בצורת כתיבת הטקסט - כשטקסט מופץ ברגע היצירה ומיד לאחר מכן נעשה נגיש לקריאה, ביטל את החלוקה המסורתית של התפקידים האינטלקטואליים והחברתיים.

לסיכום, עולם הטקסטים האלקטרוניים הצליח להתגבר על שתי מגבלות של התרבות הכתובה, שקודם לכן נראה היה כי הן לא ניתנות לשינוי:

א. הגבלה על יכולת הקורא להתערב – בעבר, הקורא יכול היה לשקוע בתוך קריאת הספר המודפס, אך אין לו הייתה לו כל אפשרות להתערב, ולכן הערותיו נותרו בשוליים. בעוד, שהאינטראקציה עם הטקסט המקוון הקורא יכול להשתמש ביעילות מוגברת במגוון פעילויות, כמו העתקה, שימוש בחומרי עזר. קרי, הקורא יכול להתערב בתוך הטקסט ולהפוך לשותף מלא של מחברו. החלוקה הדיכוטומית בין המחבר/כותב לקורא מאבדת את משמעותה בעולם הטקסטים המקוונים.

ב. החלום שאפיין את הספרייה האוניברסלית בתרבות האירופית החל מהעת העתיקה ובא לידי ביטוי במיתוסים על אודות ספריית בבל או ספריית אלכסנדריה, נתפס כסוג של תשוקת "פאוסט הנצחית" - עשוי להיות ישים ובר-השגה בעולם הטקסטים האלקטרוניים.